

PRISKIN GYULA^{ID}

A denderai zodiákusok

The Dendera Zodiacs. The monumental zodiacs in the Dendera temple, dating from the second half of the 1st century BCE and the first half of the 1st century CE, show on the one hand traditional Egyptian celestial images, and on the other the twelve zodiacal constellations that originated from Mesopotamia and spread all over the Hellenistic world. The arrangement and design of the images reflect some astrological concepts, but also relate to the astral story of Osiris and his family, and point to celestial events that marked the rebirth of Osiris, and the conception and birth of his son, Horus.

Keywords: Dendera, zodiacs, astral myths, Osiris, Horus, lunar cycle, equinoxes

A Hathor istennőnek szentelt denderai templom, mely mintegy hatvan kilométerre Luxortól (az ókori Thébától) északra található, egyike a legjobb állapotban fennmaradt egyiptomi templomoknak. Bár a helyszínen már az Obirodalom idején is állt egy szent körzet, a ma is látható templomegyüttes a Ptolemaiosz-kor végén és a római kor elején, Tiberius császár uralkodása alatt épült. Hasonlóan más görög–római kori egyiptomi templomokhoz, a denderai templom falain is nagy számban megjelennek olyan – nemritkán új és innovatív elemeket is tartalmazó – ábrázolások és szövegek, amelyeket korábban minden bizonnyal a templomi archívum papiruszain vagy bőrtekercein rögzítettek.¹ Ezek között találjuk a két híres denderai zodiákust is: az úgynevezett kör alakú zodiákus a templom tetején épített második keleti Ozirisz-kápolna mennyezetén található (1. ábra; a hat tetőre épített kápolna szolgált helyszínéül a Khoiak hónapban megtartott Ozirisz-misztériumoknak, melyeknek központi elemeként elkészítették Ozirisz földből gyúrt figuráját, és aztán az abba elvetett gabonamagvakat kisarjasztották), míg a lineáris zodiákus a pronaosz (a nagy bejárati oszlopcsarnok) mennyezetének keleti és nyugati végein látható (2. ábra). A zodiákus név maga már elárulja az ábrázolások különlegességét, hiszen ezek az alkotások vegyítik az égbolt megjelenítésének hagyományos egyiptomi elemeit (például dekánok, egyiptomi csillagképek) a tizenkét állatövi jegy képével, melyek babiloni alapokra támaszkodva a hellenisztikus korban alakultak ki, s melyeket ekkor az egyiptomiak is beillesztettek csillagászati elképzeléseik rendszerébe.²

^{ID} Egyetemi adjunktus, Szegedi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Történeti Intézet, Ókortörténeti Tanszék (priskin.gyula@szte.hu). ORCID: 0000-0002-6775-1971

¹ Baines 1997, 227.

² Quack 2018, 81–85.

Különösen a kör alakú zodiákus keltette fel a kutatók érdeklődését a 19. század elején, az egyiptológia tudományának megszületése környékén, vagyis mindjárt azt követően, hogy a napóleoni expedíció tudósai beszámoltak róla.³ Ennek alapvetően két oka volt. Egyrészt a kör alakú zodiákus nagyon hasonlít ahhoz a nyugati tudományban a kora újkorban kifejlesztett égboltábrázoláshoz, amelyet planiszférának nevezünk.⁴ A planiszféra szabad fordításban „kilapított éggömböt” jelent, és ugyanúgy kör alakú sík képmezőben jeleníti meg a csillagokat, mint a denderai kör alakú zodiákus, szóval ez utóbbiról a kutatók joggal sejtették, hogy hasonlóképpen kell értelmezni, mint az általuk már jól ismert planiszférát. Másrészt a kör alakú zodiákusról a 19. század legelején számosan azt gondolták, hogy az emberi történelem kezdetén alkották meg és helyezték el az ősi templomban az egyiptomiak. Megvizsgálva tehát a csillagképek és bolygók elrendezését, vélekedtek ezek a korabeli kutatók, megállapítható, hogy a kör alakú zodiákus pontosan mikor keletkezett, és aztán ez a dátum igazolhatja a bibliai teremtéstörténetet, illetve az annak megfelelő kronológiát.⁵ Akkorra volt a jelentősége a kör alakú zodiákusnak ebben az időben, hogy 1821-ben Jean Lelorrain, kijátszva az egyiptomi hatóságok figyelmét, eltávolította az eredeti műemléket a második keleti Ozirisz-kápolna plafonjáról, és Franciaországba szállította, ahol mind a mai napig a Louvre-ban van kiállítva (a mai látogatók Denderában csak egy másolatot látnak a megfelelő helyen).⁶ Az egyiptológia fejlődésével párhuzamosan azonban hamarosan kiderült, hogy a kör alakú zodiákus a Ptolemaiosz-korra datálható, és nem szolgáltat döntő bizonyítékot a világ ősiségéről folyó vitában, így aztán egy időre megcsappant a felfokozott érdeklődés iránta.

Miután a kutatók elvetették azt az álláspontot, hogy a kör alakú zodiákus egyfajta horoszkópként az égbolt meghatározott dátumhoz köthető állapotát rögzíti, a 20. század folyamán nagyrészt az az elképzelés dominált, mely szerint a denderai zodiákusok az égboltot általánosságban, vagy ideális állapotban jelenítik meg.⁷ Az ideális állapot, mely egybeesik a világ keletkezésekor megfigyelhető hipotetikus égbolttal (*thema mundi*), jelentheti a Szopdet (Szíriusz) heliakus felkelésének pillanatát, vagy azt, hogy a bolygók az asztrológiai elképzeléseknek megfelelő egzaltációs pozícióikban (állatövi jegyeikben) tűnnek fel.⁸ Aztán 1995-ben Eric Aubourg újjáélesztette azt az elképzelést, hogy a kör alakú zodiákus egy meghatározott időpont körül mutatja az égboltot. Az ő értelmezése szerint a bolygóknak megfelelő figurák olyan elrendezésben tűnnek fel a zodiákuson, mely csak i.e. 50-ben volt megfigyelhető az égen.⁹

³ Kákosy 1978, 10.

⁴ Hughes – Stott 1995.

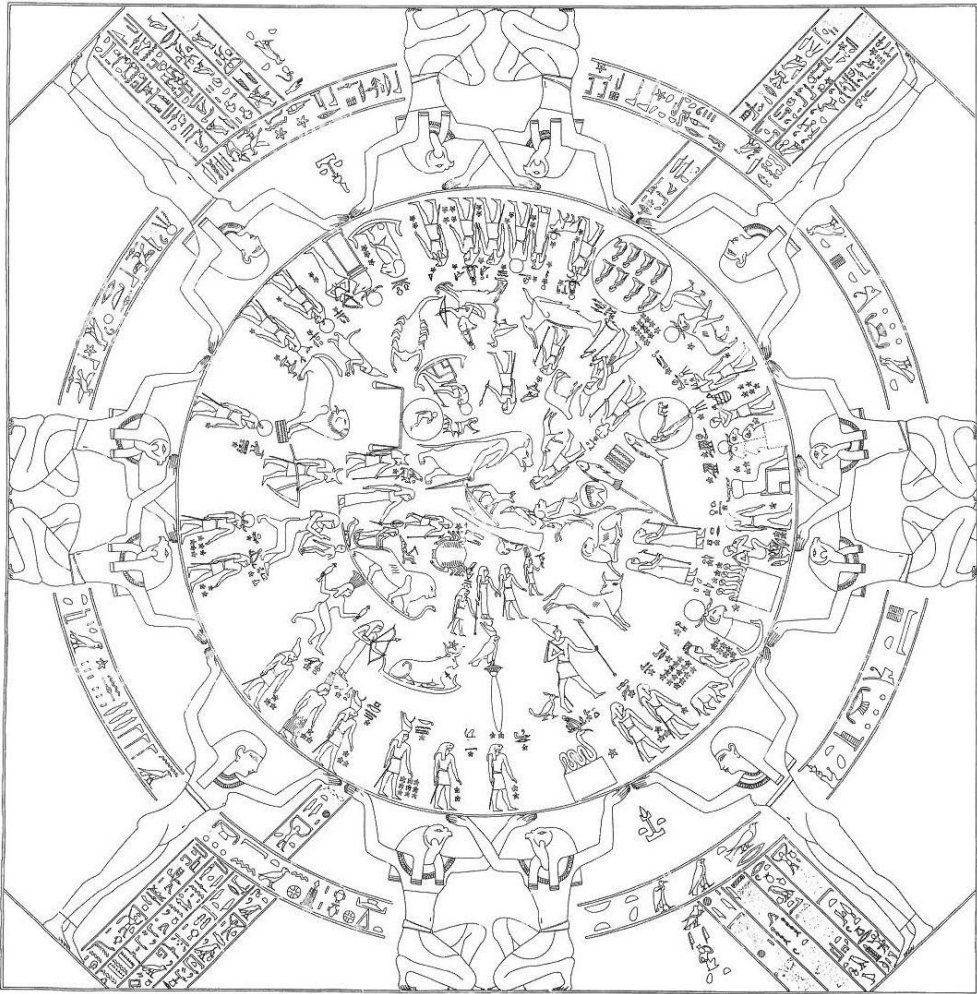
⁵ Buchwald – Josefowicz 2010, 116–145.

⁶ Kákosy 1978, 10–11.; Buchwald – Josefowicz 2010, 9–27.

⁷ Boll 1903, 232–244.; Neugebauer – Parker 1969, 72., 203–212.; Leitz 2006, 285–289.

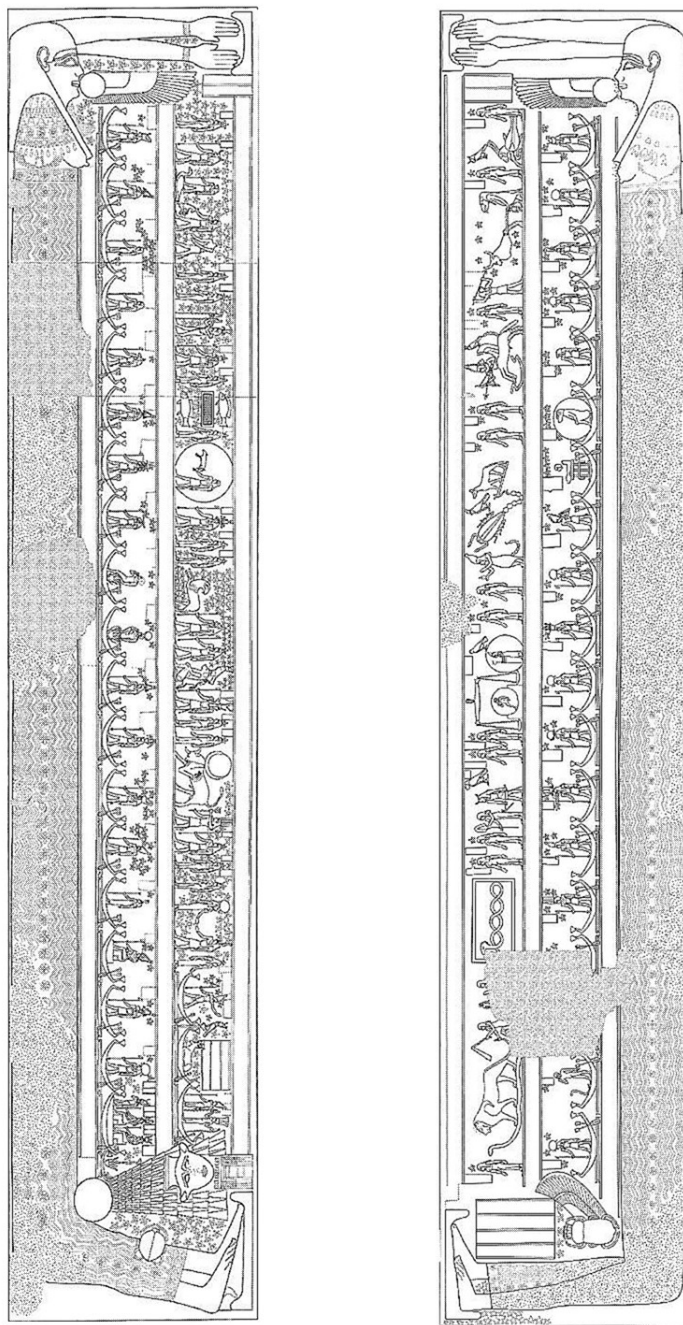
⁸ Boll 1903, 234–235.; Neugebauer – Parker 1969, 72.; Leitz 2006, 287–289.; Winkler 2021, 91–92.

⁹ Aubourg 1995; Cauville 1997b, 11–13.

1. ábra A denderai kör alakú zodiákus (Cauville 1997a, 60. t. alapján)

Amikor tehát áttekintjük a denderai zodiákusok kutatásának történetét, azt látjuk, hogy időről időre két álláspont ütközik egymással. Az egyik nézet képviselői szerint a zodiákusok meghatározott időpontban ábrázolják a csillagos eget, míg a másik oldal szerint ezek az alkotások az égboltot általánosságban, vagy valamilyen eszményképnek megfelelően, de mindenképpen konkrét időponthoz nem köthetően jelenítik meg. Persze azt is hozzátehetjük, hogy talán nincs kibékíthetetlen ellentét a két álláspont között: a zodiákusok annyira komplex műemlékek, hogy bizonyos részeik nyilván kapcsolódhatnak általános asztrológiai elképzelésekhez, míg egy másik jelentésrétegük ezzel párhuzamosan utalhat meghatározott időpontokban bekövetkezett égi eseményekre.

2. ábra A denderai lineáris zodiákus (Cauville 2012, VIII. t. alapján)

Ezen a ponton azt a kérdést is körbejárhatjuk, hogy egyáltalán mit keresnek az égbolt ábrázolásai a denderai templom – és más egyiptomi templomok – mennyezetén. Erre a válasz egyrészt abból a tényből fakad, hogy az egyiptomi templom nemcsak otthont adott az ott élő istennek, hanem a világ kőből épített modellje is volt, ahol az épület alsóbb részei és az oszlopok testesítették meg a Nílus-völgy vízi világát, míg a mennyezet felelt meg értelemszerűen az égboltnak.¹⁰ Az Újbirodalom idején épült templomok plafonján az eget még jellemzően kék alapra rajzolt, öt vonásból álló csillagok sokasága jelenítette meg, bár figyelemre méltó kivétel a Ramesszeum (II. Ramszesz halotti temploma, i.e. 13. század) egyik kisebb oszlopcsarnokában található összetettebb égábrázolás.¹¹ A görög–római kori templomokban aztán már általánossá válnak az égbolt, illetve az égi jelenségek komplex ábrázolásai, melyeknek előzményeit elsősorban az újbirodalmi királysírokban találjuk. Persze már az óbirodalmi Piramisszövegek (i.e. 24. század) is arról tanúskodnak, hogy az asztrális mítoszok fontos szerepet játszottak az egyiptomiak túlvilági elképzeléseiben,¹² így tehát nem véletlen, hogy az első bonyolultabb égi diagramok a funeráris szférában – sírokban és halotti templomokban – jelennek meg az Újbirodalom idején.¹³ A görög–római korban épített nagy kultusztemplomokban aztán – függetlenül attól, hogy melyik isten vagy istennő lakhelyeül szolgáltak – a templom tetejére külön kápolnákat építettek Ozirisz tiszteletére. Ez a szorosabb kapcsolat a holtak birodalmának urával – illetve kultuszának univerzális jellege – mindenképpen hozzájárult ahhoz, hogy az égi jelenségeket most már részletesebben ábrázták a templomokban ebben a korban.¹⁴

Másrészt arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a templomkörzetek voltak a tudás központjai az ókori Egyiptomban, ahol az ott szolgálatot teljesítő papok vallásos és rituális feladataikkal összefüggésben olyan tevékenységeket is folytattak, melyeket a modern tudományos jelzővel illelhetünk.¹⁵ Az orvoslás, meteorológia, kémia, matematika, lexikográfia, valamint számos más egyéb tudomány mellett természetesen kiemelkedő helyet foglalt el a csillagászat, hiszen azon túl, hogy szorosan összefüggött a funeráris elképzelésekkel, gyakorlati szempontból is fontos volt az egyes rituális cselekedetek pontos idejének meghatározásához.¹⁶ Ez megint csak hatványozottan igaz volt a görög–római korban, amikor egyrészt elterjedt az asztrológia,¹⁷ másrészt pedig például Ozirisz kultuszához kapcsolódóan is szükség volt az évszakok menetével párhuzamosan változó hosszúságú órák nyomon követésére.¹⁸ Nyilvánvalóan ezek a tényezők is hozzájárultak ahhoz, hogy ebben a korban a templomi csillagászati ábrázolások megszorodtak és összetettebbé váltak.

A denderai zodiákusok tehát, minthogy ötvözik a hagyományos egyiptomi égi ábrázolások elemeit az állatövi jegyek általunk jól ismert és ma is használt rendszerével, valóban kulcsfontosságú szerepet játszhatnak, ha nem is a világ ősiségének eldöntésében, de abban mindenképp, hogy jobban megértsük az ókori egyiptomiak csillagászati elképzeléseit.

¹⁰ Clarysse 2010, 274–275.

¹¹ Neugebauer – Parker 1969, 17–18.; Kákosy 1978, 106–108.

¹² Allen 2005, 8–12.

¹³ Lieven 2021, 186.

¹⁴ Quack 2018, 73.

¹⁵ Lieven 2021, 183.

¹⁶ Lieven 2021, 184–185.

¹⁷ Winkler 2021, 91–92.

¹⁸ Quack 2018, 73.

Azonban megállapíthatjuk, hogy a denderai zodiákusok egyelőre nem töltötték be azt a szerepet, amit a Rosette-i kő a hieroglifák megfejtésében, hiszen egyelőre nincs tudományos konszenzus a zodiákusok pontos értelmezéséről.¹⁹ Ennek egyik fő oka az egyiptomi csillagászati források jellege: az ókori Egyiptomból – ellentétben például Mezopotámiával – nem maradtak fenn szisztematikus csillagászati megfigyelések dokumentumai. A középbirodalmi dekán táblázatok, az újbirodalmi csillagászati diagramok és a görög–római kori zodiákusok mind valamilyen monumentális környezetben jelennek meg, és – bár bizonyosan van csillagászati megfigyeléseken alapuló hátterük – átestek bizonyos fokú stilizáltságon, melyet jellemzően funeráris funkciójuk diktált.²⁰ Az egyiptomi csillagászati dokumentumok tehát nem primer tudományos művek, hanem szimbolikus környezetben megjelenő szerkesztett források. Ennek megfelelően értelmezésük során a tudományos hátterük felderítésével párhuzamosan a monumentális környezetben betöltött szerepükre is magyarázatot kell keresnünk.

Ilyen szempontból elemeztem a denderai zodiákusokat néhány évvel ezelőtt megjelent cikkemben, amelynek első részében megállapítottam, hogy a második keleti Ozirisz-kápolnában található kör alakú zodiákus az Oziriszhez, Íziszhez és a gyermek Hóruszhoz köthető asztrális mítoszok csillagászati jelenségeit rögzíti.²¹ Mert bár az elmúlt két évszázadban rengeteg tanulmány készült a zodiákusokról, és elsősorban a kör alakú zodiákusról, mind ez ideig nem született kimerítő magyarázat arra, hogy a zodiákus – legyen bár köthető egy adott időponthoz, vagy ábrázolja az eget a maga általánosságában – miért is szerepel az Ozirisz-misztériumoknak helyet adó templomrészben. A zodiákusokban szereplő ábrázolások, a gyermek Hórusz születését elbeszélő Ptolemaiosz-kori egyiptomi szövegek, valamint a Plutarkhosz által leírt, az Ozirisz-mítosz asztrális elemeiről szóló információk összefüggő elemzése viszont azt sugallja, hogy a denderai kör alakú zodiákus pontosan azokat az égi eseményeket jeleníti meg, melyek az egyiptomiaknak Ozirisz feltámadását, majd Hórusz megfogantatását és születését jelezték, s mely égi események egy része a denderai templom építésének korai szakaszában egybeesett az Ozirisz-misztériumok civil naptár által diktált időpontjával (a civil naptár negyedik, Khoiaknak nevezett hónapjában).²²

Itt és most nem lehet célom a részletes érvelés megismétlése, így csak összefoglalom az Oziriszhez és családjához kötődő, a zodiákus által megörökített asztrális mítosz legfontosabb eseményeit. A templom építésének megkezdése (i.e. 54) után nem sokkal, i.e. 52. szeptember 25-én, az egyiptomi civil naptár szerint az év első hónapjának 21. napján (I Akhet 21) a telihold egybeesett az őszi napéjegylenlőség napjával, amelyet a Halak állatövi jegy mellett feltűnő, holdkorongba rajzolt *udzsat*-szem jelez a kör alakú zodiákuson.²³ Az Ozirisz alakjához kötődő asztrális mítosz kulcsfontosságú eseménye volt ez, és ideális körülményeket teremtett az isten újjászületéséhez, hiszen ekkor a kozmikus erők tökéletes egyensúlyba kerültek: a Nap tizenkét óra alatt megtette útját keletről nyugatra, majd éjszaka a Hold szintén teljesen kitöltött korongja bejárta ugyanezt az utat, ismét csak tizenkét óra alatt. Ez az együttállás évszázadonként két-három alkalommal következik be, viszont az i.e. 52-es esemény kiemelt jelentőségű volt, hiszen – ahogy említettem – olyan eseménysorozat-

¹⁹ Aubourg 1995; Cauville 1997b, 11–13.; Leitz 2006, 287–289.; Winkler 2021, 91–92.

²⁰ Quack 2018, 71–73.

²¹ Priskin 2015.

²² Priskin 2015, 137–152.

²³ Priskin 2015, 137–138.

tot indított be, amely harmonizált a Khoiak hónapi misztériumokkal. Tizenöt nappal az őszi napéjegyenlőség után a Hold a földről nézve látszólagosan a Nap elé került, azaz i.e. 52. október 10-én bekövetkezett az újhold (konjunkció, amikor a Hold nem látható az égbolton), és ez az égi esemény, a civil naptár szerinti II Akhet 6 napon (az év második hónapjának hatodik napján) jelezte Hórusz megfogantatását Ízisz méhében. Ezt a dátumot Plutarkhosz mintegy másfél évszázaddal későbbi leírása is megőrizte,²⁴ a kör alakú zodiákuson pedig a Mérleg jegyénél szereplő, napkorongba rajzolt gyermek képe jelzi. Mintegy két hónappal később, i.e. 52. december 15-én, amikor a növekvő Hold aktuális ciklusa során elérte az első negyed, elkezdődtek a Khoiak hónapi misztériumok (IV Akhet 12), melyek ebben az évben egybeestek a téli napforduló időpontjával is (december 23.). Ekkor indult meg igazán a gyermek Hórusz fejlődése anyja méhében, akinek a születését aztán a tavaszi napéjegyenlőség utáni első holdsarló feltűnése jelezte (i.e. 51. április 7.). Ez utóbbi eseményekre elsősorban a dekánok különböző megjelenési formái utalnak a kör alakú zodiákuson.²⁵

A lineáris zodiákus képei szintén elmesélik Ozirisz asztrális mítoszát, de ott az események kiindulópontja – a Halak csillagképet követő holdkorongba rajzolt, disznót tartó Ozirisz figurája által jelezve – az őszi napéjegyenlőség és a telihold egybeesése i.sz. 36. szeptember 24-én, megfelelően annak, hogy a pronaosz építése és díszítése ebben az évtizedben történt.²⁶ Ily módon tehát a denderai zodiákusokat ugyanabba az értelmezési keretbe illesztettem, és ezzel együtt tulajdonképpen állást is foglaltam a róluk zajló vitában, hiszen azt állítom, hogy ezek a műemlékek nem általánosságban jelenítik meg az égboltot, hanem konkrét időpontokban megfigyelhető égi eseményeket rögzítenek. Ezek az égi jelenségek azonban nem az asztrológiához kapcsolódnak, hanem az Oziriszhoz köthető, őshonos egyiptomi asztrális mítoszok eddig csak alig megértett és feltárt mozzanataiban gyökereznek. Természetesen bizonyos elemei ennek a mítosznak már korábban is jól ismertek voltak, például Ozirisz azonosítása a Holddal,²⁷ viszont a telihold fázisának harmonizálása az őszi napéjegyenlőséggel ismeretlen terület volt a kutatók számára.

A felismerés, hogy a denderai zodiákusok Ozirisz asztrális mítoszát beszélik el, és az ebből fakadó mélyebb megértése ezen műemlékek részleteinek, lehetővé tette, hogy az ókori egyiptomi csillagászat más kulcsfontosságú dokumentumait, az újbírodalmi csillagászati diagramokat is jobban megértjük.²⁸ Ezzel kapcsolatban, mint ahogy az egyiptológiai kutatás számos más területén, itt is felmerül a kérdés, hogy a görög–római korban keletkezett, bizonyíthatóan külső elemeket is magukba integráló zodiákusok által szolgáltatott információk mennyire vetíthetők vissza az egyiptomi történelem korábbi szakaszaira. A megfelelő gondossággal eljárva azonban, mint ahogy ezt a csillagászati diagramok elemzésénél is reményeim szerint tettem, érvényes következtetéseket vonhatunk le a korábbi időszakok asztrális hitrendszerére vonatkozóan is. Mindez persze nem jelenti azt, hogy a denderai zodiákusok már nem szorulnak további elemzésre. A téma komplexitása, illetve maguknak a zodiákusoknak az összetettsége miatt is ki kell hangsúlyozni, hogy minden valószínűség szerint még csak az első lépéseket tettük meg abba az irányba, hogy a

²⁴ W. Salgó 1986, 65.

²⁵ Priskin 2015, 145–149.

²⁶ Priskin 2015, 170–176.

²⁷ Koemoth 1996.

²⁸ Priskin 2019.

denderai zodiákusok segítségével felfejtsük az ókori egyiptomiak csillagászati tudását, és ezáltal jobban megértsük az ezen alapuló mitológiai elképzeléseket és rituális tevékenységeket.

Bibliográfia

- Allen 2005 = Allen, J. P.: *The Ancient Egyptian Pyramid Texts*. Atlanta.
- Aubourg 1995 = Aubourg, É.: La date de conception du zodiaque du temple d'Hathor à Dendera. *Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale* 95: 1–10.
- Baines 1997 = Baines, J.: Temples as Symbols, Guarantors, and Participants in Egyptian Civilization. In: *The Temple in Ancient Egypt*. Ed. Quirke, S. London, 216–241.
- Boll 1903 = Boll, F.: *Sphaera. Neue griechische Texte und Untersuchungen zur Geschichte der Sternbilder*. Leipzig.
- Buchwald – Josefowicz 2010 = Buchwald, J. Z. – Josefowicz, Z. G.: *The Zodiac of Paris: How an Improbable Controversy over an Ancient Egyptian Artefact Provoked a Modern Debate between Religion and Science*. Princeton.
- Cauville 1997a = Cauville, S.: *Le temple de Dendara. Les chapelles osiriennes*. Le Caire.
- Cauville 1997b = Cauville, S.: *Le Zodiaque d'Osiris*. Leuven.
- Cauville 2012 = Cauville, S.: *Dendara XV. Traduction. Le pronaos du temple d'Hathor: Plafond et parois extérieures*. Leuven.
- Clarysse 2010 = Clarysse, W.: Egyptian Temples and Priests: Graeco-Roman. In: *A Companion to Ancient Egypt*. Vol. I. Ed. Lloyd, A. B. Chichester, 274–290.
- Hughes – Stott 1995 = Hughes, D. W. – Stott, C.: The Planisphere: A Brief Historical Review. *Journal of the British Astronomical Association* 105: 35–39.
- Kákósy 1978 = Kákósy L.: *Egyiptomi és antik csillaghit*. Budapest.
- Koemoth 1996 = Koemoth, P. P.: Osiris-Lune, l'horizon et l'œil oudjat. *Chronique d'Égypte* 71: 203–220.
- Leitz 2006 = Leitz, Ch.: Die Sternbilder auf dem rechteckigen und runden Tierkreis von Dendera. *Studien zur Altägyptischen Kultur* 34: 285–318.
- Lieven 2021 = Lieven, A. von: The Religious Sciences in Ancient Egypt. *Journal of Ancient Near Eastern History* 8: 181–201.
- Neugebauer – Parker 1969 = Neugebauer, O. – Parker, R. A.: *Egyptian Astronomical Texts III: Decans, Planets, Constellations and Zodiacs*. Providence.
- Priskin 2015 = Priskin Gy.: The Dendera Zodiacs as Narratives of the Myth of Osiris, Isis, and the Child Horus. *Égypte Nilotique et Méditerranéenne* 8: 133–185.
- Priskin 2019 = Priskin Gy.: The Constellations of the Egyptian Astronomical Diagrams. *Égypte Nilotique et Méditerranéenne* 12: 137–180.
- Quack 2018 = Quack, J.: Egypt as an Astronomical-Astrological Centre between Mesopotamia, Greece, and India. In: *The Interactions of Ancient Astral Science*. Ed. Brown, D. Bremen, 69–123.
- W. Salgó 1986 = W. Salgó Á. (ford.): *Plutarkhosz: Iszisz és Oszirisz*. Budapest.
- Winkler 2021 = Winkler, A.: Stellar Scientists: The Egyptian Temple Astrologers. *Journal of Ancient Near Eastern History* 8: 91–145.